

ДО ПИТАННЯ ПРО СУТНІСТЬ ПОНЯТТЯ «ДЕРЖАВНІСТЬ»

У політологічній, історичній та юридичній літературі досить часто різними авторами використовується термін «державність», причому вживається у різних контекстах поряд з терміном «держава», нерідко як його синонім. Проте ні в юридичних енциклопедіях, словниках, довідниках, підручниках та посібниках з теорії держави та права, політології не дається визначення цього поняття. У кінці 2001 р. у Харкові відбулися XII Харківські політологічні читання, темою яких була «Українська державність: становлення, досвід, проблеми». За результатами читань був опублікований збірник з 45 наукових статей, присвячених політологічному, правовому та історико-культурному розгляду проблеми становлення української державності. Тут є статті, присвячені історії ідеї української державності, теоретико-методологічним аспектам української державності, працювала спеціальна секція під назвою «Суб'єктно-об'єктна детермінація української державності», термін «державність» вживався неодноразово, але знову ж таки визначення йому не дав ніхто. До того ж, в деяких публікаціях були допущені помилки і неточності. Так, у статті І.М. Дубровської «З історії ідей української державності» зазначається, що Данило Галицький «розумів необхідність збереження влади і захисту України від нападів Кримського ханства», хоча відомо, що Данило Галицький помер у 1264 г., а Кримське ханство було утворено лише у 1443 р. Гетьманщина називається цим автором «ною державою, яка входила як автономна частина у склад Руської (?) імперії» [1, с.7]. Таким чином, між поняттями «держава» та «державність» ставиться знак рівності, що є поширеною точкою зору. Відсутність чіткого розмежування цих термінів та визначення поняття «державність» може свідчити, на нашу думку, про те, що цій проблемі не надається значення і ці поняття розглядаються як синоніми. Між тим, поняття «державність» досить часто використовується в історико-правовій літературі, особливо стосовно історії України, щоб виокремити особливу форму політичної організації суспільства в Україні стосовно певних періодів її розвитку. Так, автори навчального посібника «Історія держави і права України» за редакцією професора А.С.Чайковського (Київ, Юрінком Інтер, 2000) цілком правомірно, на наш погляд, говорять про «радянську державність в Україні 20-30-х років та 1945-1991 рр.» Проте, неточними, на наш погляд, є формулювання про державність на українських землях у складі Російської імперії (XIX ст. – початок XX ст.) та «Державу та право України в період Великої Вітчизняної війни». При цьому ми виходимо з того, що «державність» та «держава» – це не одне й те ж саме. Очевидно, що це розуміють і автори навчальних посібників Кульчицький В., Настюк М., Тишак Б. «З історії української державності» (Львів, 1992) та Шевчук В.Л. і Тараненко М.Г. «Історія української державності» (К, 1999).

Феномен державності можна розглядати з різної «висоти» теорії, у різному контексті, з урахуванням історичного досвіду та практики держа-

вотворення в Україні. Перш, ніж вдатися до теоретичного аналізу проблеми, необхідно розглянути її в історичному аспекті, визначивши, які ж форми мала політична організація суспільства в Україні в різні періоди її історії. Почнемо з питання про утворення держави у східних слов'ян, оскільки хронологічно ця проблема є першопорядковою і дає змогу досить рельєфно проілюструвати нашу думку.

Можна погодитись з думкою авторів підручника «Історія держави і права України» [2, с.36–37], що у процесі формування давньоруської державності можна простежити чотири етапи: княжіння східних слов'ян, утворення північного ядра давньоруської державності – Руської землі, формування південного та північного ранньодержавних утворень, об'єднання цих утворень у Давньоруську державу з центром у Києві. Звертає на себе увагу те, що автори, говорячи про перші етапи формування держави, говорять про державність і лише характеризуючи четвертий етап, вживають термін «держава».

Останнім часом деякі історики (О.Мельникова, М.Свердлов, М.Котляр) схиляються до думки, що давньоруська державність народилася у родоплемінному суспільстві. За формою Київська Русь кінця IX–X ст.ст. була **дружинною** державою (за О.Мельниковою), так як у ній саме княжі дружинники збирали данину, вершили суд і правила від імені володаря. Аж до середини князювання Володимира Великого це була в соціальному плані родоплемінна, власне – **надплемінна** держава. Її глава (князь) не лише відділювався від маси народу, а й піднісся над племінною верхівкою. Протягом X ст. – за Олега, Ігоря, Ольги, Святослава і першої половини правління Володимира – ця племінна держава в основному розвивалася по висхідній і досягла свого апогею. Вона поступово поглинула автономні раніше землі племінних князів і союзів, стабілізувала територію, вноرمувала данину, і влада князя поширилася на всі частини країни. За правління Володимира Великого родоплемінна держава почала переростати в ранньофеодальну, а її дружинна форма трансформування в монархічну. Будівництво держави на Русі в основному завершилося за Ярослава Мудрого [3, с.26].

Таким чином, політична організація давньоруського суспільства пройшла певну еволюцію – від аморфних, слабких утворень до консолідованої, сильної держави – імперії – Київської Русі. Саме перші етапи державотворення і форми політичної організації суспільства, які передують утворенню власне держави і можна, на наш погляд, назвати державністю, тобто державність – це протодержава.

Деякі фахівці вважають, що і Київська Русь з політичної точки зору не була державою у сучасному розумінні цього терміна, аргументуючи це тим, що вона не мала ні центральних органів управління, ні бюрократичного апарату, а єдиним зв'язком між князем та підданими було збирання данини. Це твердження є справедливим лише для початкового етапу розвитку Київської Русі. Починаючи з великої княгині Ольги, а особливо з княжіння Володимира Великого Київська Русь стає державою. Русь набу-

ває стабільних ознак держави: на 1000 рік її територія сягає 800 тис км², а населення 3-5 млн. осіб, існує й публічна політична влада.

Інший історичний аспект існування і вияву державності – українська козацька державність кінця XVII–XVIII ст.ст. Як відомо, після розпаду Київської Русі і розчленування українських земель Литвою, Польщею та іншими державами, українська народність не мала власної державності. Ситуація корінним чином змінилася у роки Національної революції і Визвольної війни українського народу середини XVII ст. Військові перемоги Б. Хмельницького у 1648 р. призвели до суттєвих змін у політичному становищі в Україні. На звільненій території ліквідовувались органи державної влади Речі Посполитої і почала утворюватись нова політична система, формувалась українська національна держава. Піднесення національно-визвольного руху, завдання ведення тривалої і широкомасштабної війни, необхідність управління великою масою людей, значний розмір звільненої території і міжнародні справи – все це вимагало створення нового ефективного військово-адміністративного апарату, здатного організувати повсталіх і досягти поставленої мети. Українське населення визнавало саме ті органи публічної влади, які були сформовані Б.Хмельницьким, і сприяло їх діяльності. Цю державність можна кваліфікувати як аристократичну республіку. У 1650 р. її територія сягала 200 тис. км², а населення 1,5 млн. осіб. Проте процес державного будівництва не було завершено. Україна не мала постійної території, яка постійно змінювалась в ході війни. Влада центрального апарату залишалася недостатньою, а іноді й формальною. До того ж формально гетьман був васалом польського короля і його суверенні права були обмежені Білоцерківським договором, який позбавляв гетьмана самостійно вести зовнішні стосунки і зобов'язав його розірвати союз із кримським ханом. Хоча згодом Україна і розірвала де-юре і де-факто цей договір, проте його наявність свідчила про те, що в цей період мова може йти про створення української державності, але ще не держави. Ще більш рельєфно це виявляється при аналізі наступного історичного періоду, коли Україна перейшла під протекторат Московського царства, а згодом стала автономією (з 1665 р.), права якої весь час звужувались. Вища влада у Гетьманщині належала гетьману, але, як відомо, вибір кандидатури на цю посаду все більше з роками залежав від московського уряду. Договірні статті, що укладалися між царським урядом і старшиною при обранні нового гетьмана, визначали загальні положення адміністративно-політичного статусу Гетьманщини. Ці статті підтверджували автономне становище України в складі Російської держави, але поряд з тим фіксували і певні зміни, які з кожним роком звужували цю автономію і розширювали владу російського царизму.

Відомий український письменник та історик Валерій Шевчук присвятив цілу книгу політичній історії України XVII–XVIII ст.ст., назвавши її «Козацька держава» Але якщо щодо характеристики політичної організації України часів Б. Хмельницького термін «державна» є дискусійним, то щодо доби XVIII ст., на наш погляд, неправомірним, оскільки функціону-

вання суверенної козацької держави у складі іншої держави, до того ж імперії, та ще такої деспотичної, як Росія, було дуже обмеженим. У зв'язку з цим можна говорити про ще одне значення терміна «державність» – це несталий стан територіально-політичної організації суспільства, з обмеженою публічною владою, здійснюваною державним апаратом, який легітимно і легально залежний від зовнішнього фактору, оскільки входить до складу певної держави. Таке державне утворення не має усіх ознак, які властиві державі, і їх кількісне й якісне наповнення є суттєво меншим і нижчим, ніж у державі (Це визначення дано доктором юридичних наук, професором О.Ф.Скакун, з яким автор повністю згоден). Тобто, державність – це якісно нижча форма політичної організації суспільства, ніж держава.

Ще одна історична форма державності України – українська радянська державність. Тут теж мова не може йти про державу, оскільки суверенітету в повному розумінні цього терміна Українська Радянська Соціалістична Республіка не мала. Згідно з Конституцією 1919 р. Україна вважалася незалежною державою. Проте фактично вона знаходилася у підлегломому становищі стосовно Росії, яка контролювала Україну за допомогою трьох централізовано-наскрізних сил: комуністичної партії, складовою частиною якої була КПУ; Червоної армії і каральних органів. РСФРР відігравала провідну роль у стосунках з іншими республіками не тільки внаслідок своєї економічної та військової могутності, а в силу того, що багато які її органи уже насправді виконували функції загальнофедеративних органів [4, с.130]. Ось чому, на наш погляд, неправомірним є вживання терміна «держава» стосовно України радянської доби. Мова може йти, знову ж таки, лише про державність. І, звичайно, зовсім недоречно говорити про державність на українських землях у складі Російської імперії. Вірнішим було б формулювання про державний лад на українських землях у складі Російської імперії.

Хоча Україна у складі СРСР вважалася союзною республікою, незалежною державою, фактично це була національно-державна автономія. Ключовим у цьому плані є наявність суверенітету. З моменту утворення УРСР вона формально ніколи не втрачала суверенітету, оскільки визнавалася усіма діючими на території СРСР як союзними, так і республіканськими конституціями. Але, як пише Ю.М. Тодика «цей суверенітет мав формальний характер і міг бути реалізований певною мірою при виході України з складу Союзу РСР» [5, с.50]. Чи може суверенітет бути формальним? Якщо виходити з популярної у юристів формули «суверенітет або є, або його немає» – то, очевидно, не може. Як відомо, суверенітет є основою якістю держави, її невід'ємною властивістю. Якщо немає суверенітету – немає і держави. Суверенітет полягає у політичній незалежності держави, її праві самостійно вирішувати свої внутрішні і зовнішні справи, без втручання в них будь-якої іншої держави. з цієї точки зору Українська РСР не може називатися державою у повному і сучасному розумінні цього терміна.

Термін «державність» використовується не лише в українській юридичній, політологічній та історичній літературі. Так, у монографіях та підручниках з теорії держави та права, виданих в Росії, широко використовується термін «государственность». Наприклад, у підручнику «Проблемы общей теории права и государства» (за ред. В.С. Нерсисянца, М., 1999) написано: «Понятие государства, т. е. объяснение сущности феномена государства, охватывает все три аспекта государственности» [6, с.517]. Мова йде про те, що термін «держава» вживається в трьох значеннях: 1) державно організоване суспільство; 2) апарат державної влади як єдине ціле; 3) система державних органів. У даному контексті державність вживається у розумінні «вияв держави», а в деяких публікаціях (напр. «Монархическая государственность») – як форми держави.

Цікаву точку зору на поняття «державність» висловив російський вчений М.Чешков, який відзначив, що цей термін – абстракція типу «цивілізація», «суспільство», «труд», маючи на увазі державу у її відношенні до соціуму. Він відзначає три форми державності в ході розвитку цивілізації: монадна, відбиваюча та самодостатня. Монадна державність – формоутворення, характерне для епохи становлення цивілізації (стародавньої держави та раннього середньовіччя). Вона є монадною, оскільки її базовою одиницею є община. Відбиваюча державність, за його думкою, – це перше формоутворення, яке є особливою (автономною) формою суспільного буття/свідомості, в той час як попередні формоутворення не були політичною державою. На відміну від множини різноманітності монадності відбиваюча державність має лише одну конкретну форму буття – у вигляді держави-нації. Самодостатня форма державності з'являється тоді, коли ця форма державності пов'язана з її пануванням над соціумом. Вона виявляється у вигляді тоталітарної або держави загального благоденства. Обидва ці види державності мають самодостатність і заперечують відбиваючу державність (або державу взагалі) як іпохастас суспільства, намагаючись підкорити його [7, с.30–32].

Таким чином, підсумовуючи, можна відзначити, що **державність** – це несталый стан територіально-політичної організації суспільства, що володіє обмеженою публічною владою, здійснюваною державним апаратом, який легітимно або легально є залежним від внутрішніх та зовнішніх чинників: входження до складу певної держави та відсутність самостійного представництва зовні власних інтересів, наявність управлінсько-наглядових органів та військових сил певної країни на її території, підпорядкованість центральним органам влади певної держави відповідно до законодавчо впровадженого нею принципу централізацій управління. Таке державне утворення або не має усіх ознак, які властиві державі, або кількісне та якісне наповнення цих ознак є значно меншим, ніж у держави. (наприклад, відсутність самостійних та сталих цілей, завдань, функцій). Державне утворення може мати перехідний характер двоякого напрямку: 1) може привести до побудови незалежної самостійної держави; 2) може розчинитися в іншій державі, втративши сукупність елементів, які визначають її державність.

Список літератури: 1. Дубровская И.М. Из истории идей украинской государственности // Украинська державність: становлення, досвід, проблеми. Х., 2001. 2. Історія держави і права України. Ч. 1 (за ред. А.Й. Рогожина). Харків, 1993. 3. Котляр М., Кульчицький С. Довідник з історії України. К., 1996. 4. Історія держави і права України. Ч. 2. За ред. А.Й.Рогожина. Х. 1996. 5. Тодыка Ю.Н. Основы конституционного строя Украины. Х., 1999. 6. Проблемы общей теории права и государства /под ред. В.С.Нерсесянца, М., 1999. 7. Чешков М. Государственность как атрибут цивилизации: кризис, угасание или возрождение //Мировая экономика и международные отношения. М., 1993. № 1.

Надійшла до редколегії 25.09.02

О.І. Радченко

ПАРЛАМЕНТСЬКИЙ МАНДАТ ЯК ПІДСТАВА НАБУТТЯ ОСОБОЮ СТАТУСУ ДЕПУТАТА

Питання про характер парламентського (депутатського) мандата є одним із ключових у проблематиці парламентаризму, оскільки від нього залежить не тільки статус депутата й організація депутатської діяльності, але й розвиток представницьких установ у державі в цілому. Він безпосередньо підтверджує законність повноважень депутата вищого представницького (законодавчого) органу країни, визначає їх обсяг, а також розкриває основну публічну функцію депутата – представлення інтересів виборців у парламенті.

Сучасній теорії конституційного права відомі два різновиди парламентського мандату: імперативний та вільний (або загальнонаціональний).

Вид мандату, визнаний у країні, має велике практичне значення для визначення статусу депутата та його основних елементів.

Імперативний мандат – це правило, відповідно до якого депутат представницького органу влади пов'язаний настановами виборців і у своїй діяльності несе відповідальність перед ними. У разі порушення ним взятих на себе зобов'язань виборцям надається право дострокового відкликання депутата й обрання на його місце іншої особи. Значного поширення згаданий вид мандату набув у соціалістичних країнах та державах з авторитарним режимом правління.

Історія цього виду мандату досить тривала. Його зачатки можна помітити ще в епоху станового представництва. Історично імперативний мандат став породженням середньовічної роздробленості і партикуляризму і будувався на цивілістичній, тобто договірній, основі. Виборні члени станово-представницьких установ вважалися повіреними і діяли від імені і з доручення корпорацій-довірителів, що посилали їх тримати раду з королем.

У парламентах, спочатку заснованих у багатьох європейських країнах за принципом станового представництва, між депутатами і виборцями встановлювалися відносини, за яких парламентарії були зобов'язані суворо дотримуватися інструкцій тих осіб, хто їх делегував до парламенту. У Голландії, наприклад, члени Генеральних штатів були простими повіреними виборців: щораз, коли виникало досить важливе питання, не передбачене в інструкціях, парламентарії повинні були радитися з виборцями.